

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ



Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

ΥΠΟ

ΝΕΟΚΛΕΟΥΣ ΚΑΖΑΖΗ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

Η ΘΕΩΡΙΑ



ΑΘΗΝΗΣΙΝ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ

1891

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΤΟΜΟΥ

Ἐν τῷ δημοσιευθέντι πρώτῳ τόμῳ περιελήφθη ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας, ἡ ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ ποικίλη ἐξέλιξις τῶν περὶ δικαίου καὶ πολιτείας θεωριῶν. Ἡ προπαρασκευαστικὴ αὕτη ἐργασία καὶ ἔρευνα δὲν ἦτο ἄσκοπος. Ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ παρελθόντος δυσχερὴς καθίσταται ἡ πλήρης κατανόησις τοῦ παρόντος. Ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἐμφανίζεται ἐκάστοτε ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ σταδίου τῆς δράσεως αὐτοτελής καὶ αὐτόνομος. Ἡ συμβολὴ καὶ ἡ νοουθεσία τῶν παρωχημένων γενεῶν εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν κρατοῦσα δύναμις ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτῆς. Ἐν ἀπάσαις ταῖς σχέσεσι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἡ ἀκριβὴς κατανόησις τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ τὴν ἀκριβῆ κατανόησιν τῶν σχέσεων τούτων, τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν σκέψεων, τῶν ἐξελισσομένων ἐν πάσῃ περιόδῳ ὑπὸ τὴν ἡγεμονικὴν ἐπίδρασιν καὶ διεύθυνσιν τοῦ παρελθόντος. Ὁ σύνδεσμος οὗτος, ἡ μυστηριώδης αὕτη ἐνέργεια ἐνὸς κόσμου ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ μετ' αὐτὸν ἐρχομένου, εἶνε ἡ πραγματικωτέρα ἀπόδειξις τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπότητος, διαιωνιζομένης ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἀλλ' ὑπὸ τὴν αὐτὴν φύσιν ἐν τῇ ροῇ τῶν αἰώνων.

Ἰδίᾳ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει τῆς ἐπιστήμης καταδείκνυται ἐναργέστερον ὁ νόμος οὗτος, ἡ διὰ τῶν γενεῶν ἀλληλουχία τοῦ πνεύματος. Ἡ μία γενεὰ κληροδοτεῖ τῇ ἐτέρᾳ τὸ ἀπόρρητον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνέργειαν τῆς σκέψεως, συνεχιζούσης κατὰ τοὺς αὐτοὺς κανόνας τὴν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ. Ἡ σύγχρονος ἐποχὴ οὐδέποτε θέλει δυνηθῆναι κατανόησιν τὰ ἀπασχολοῦντα αὐτὴν προβλήματα, ἂν δὲν καταφύγῃ πρότερον εἰς τὴν ἀναφύλλισιν τῶν δέλτων τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἱστορία ἔσται ἡ ἱερὰ τῆς σκέψεως Βίβλος, διδάσκουσα τὸν τρόπον

τῆς λύσεως τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ προβλήματος, διότι ὁ Γόρδιος δεσμός τῶν μεγάλων προβλημάτων δὲν κόπτεται πάντοτε διὰ τοῦ ξίφους, ἀλλὰ λύεται διὰ τῆς μακρᾶς καὶ ἐπιπόνου διανοητικῆς ἐργασίας.

Ἡ ἱστορία καθίστησι σύγχρονον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὸ παρελθόν, ἐπικούρον δὲ ἐν τῇ σκέψει ἡμῶν. "Ὅτι ἐν αὐτῇ καλόν, χρήσιμον, δυνάμενον νὰ καταστῇ σύγχρονον, ἀποδεχόμεθα εὐχαρίστως, ὡσεὶ ἀνῆκεν ἡμῖν ἐξ ὀλοκλήρου, ὡσεὶ ἦτο ἡμέτερον ἔργον. Ἐν τούτῳ δὲν χωρεῖ φιλαυτία. Δὲν δικαιούμεθα εἰς περιφρόνησιν τῶν διδαγμάτων ἐκείνων, τῶν κληροδοτηθέντων ἡμῖν, διότι δὲν φέρουσι τὴν νωπὴν σφραγίδα τοῦ συγχρόνου διαφέροντος, ἦτοι πλήρη τὴν τελειότητα, ὡς νοοῦμεν αὐτήν· αἰσθανόμεθα, ὅτι εἴμεθα ἡμεῖς αὐτοὶ ἐκεῖνοι, ὧν τὴν ὑψηλὴν κληροδοσίαν ἀπεδεξάμεθα. Ἐν ᾧ ἡμεῖς μεταρσιούμεθα εἰς τὸ παρελθόν, λαμβάνομεν μεθ' ἡμῶν τοὺς πρωταγωνιστὰς αὐτοῦ συμμάχους καὶ ἐπικούρους. Οὕτως ἡ ἀνθρωπότης καθίσταται ἐνιαῖόν τι ὅλον ἐν τῇ πολυμόρφῳ αὐτῆς ἐξελιξεί, κατ' οὐσίαν μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐπιφαινομένη καὶ πρωταγωνιστοῦσα ἐν τῷ δράματι τῶν αἰώνων.

Ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς κτῆσιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐπιτυγχάνεται εὐχερῶς, ἀνωδύνως· παρεντίθενται αὐτῷ καθ' ἐκάστην προσκόμματα καὶ δυσχέρειαι, ὧν ἡ κατανίκησις συνεπάγεται τὴν ἠθικὴν ὑπεροχὴν καὶ τὸ κράτος τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν τοῦ κόσμου τούτου πραγμάτων. Τίνι τρόπῳ κτηθήσεται τὸ ἀγαθὸν τοῦτο; Μόνον διὰ τῆς ἐλευθέρας δράσεως τῆς ἀτομικότητος; Ἀλλ' εἶνε αὕτη ἐπὶ τοσοῦτον αὐτάρκης πρὸς τοῦτο; Ἡ φύσις διαμαρτύρεται κατὰ τῆς τοιαύτης συλλήψεως. Καθ' ἑαυτὸν ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει πρὸς κάλαμον, ὑπὸ τῆς φορᾶς ποικίλων ἀνέμων σειόμενον, ἔχοντα πλήρη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνείδησιν τῶν σκέψεων αὐτοῦ καὶ τῶν ἐνεργειῶν. Ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἐπικοινωνίας καὶ συνεργασίας καθίσταται ἰσχυρότερος· ὅτι μόνος ἠδυνάτει νὰ τελεσιουργήσῃ κατορθοῖ ἤδη εὐχερέστατα. Ἡ κοινωνία καθίστησιν αὐτὸν τέλειον, ἱκανὸν νὰ προβῇ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν ὑπερτάτων νόμων τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καλοῦ.

Ἐντεῦθεν ἡ ἐπιβαλλομένη ἀνάγκη τῆς ἐρεῦνης τῶν νόμων ἐκείνων, δι' ὧν ἡ κοινωνικὴ τάξις καὶ ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἀνθρώπων θέλουσιν ἐπιτευχθῆ ἀνενοχλήτως καὶ εὐχερῶς. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας εἶνε προωρισμένη νὰ παράσχῃ κατ' ἐξοχὴν γενναίαν

συμβολήν εἰς τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ὡς ἔνεστι πλήρη πραγμάτων-
σιν τῶν νόμων τούτων.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύ-
την ἔχει κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴν σημασίαν. Δὲν εἶνε κεκλημένη ν' ἀνα-
γορεύσῃ μόνον καθολικοὺς κανόνας, οἷς συνφδὰ θέλει ἐπιτευχθῆ ἡ κοι-
νωνικὴ ὀργάνωσις, ἀδιαφοροῦσα ἂν τοῦτο δύναται νὰ λάβῃ ὑπόστασιν.
Ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶνε ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχῶν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἡ με-
ταρρύθμισις τῶν δεδομένων, καταδεικνυμένων ἐπιζημιῶν. Καθῆκον
ἔχει ἀμφοτέρα νὰ συνδυάσῃ καὶ συμφιλίωσῃ, ἀπὸ δὲ τῆς συνθέσεως
ταύτης νὰ ὑποδείξῃ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ παρόντος. Ἄν
ἐπιτύχῃ, ἐξετέλεσε τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς· τούναντίον ἂν θυσιάσῃ
ταῦτα εἰς ἐκείνα, τὰ πορίσματα τοῦ λόγου εἰς τὰ δεδομένα τῆς ἱστο-
ρίας, τὴν ἀδυσώπητον πραγματικότητά εἰς τὰ παράτολμα ἰδεολογικὰ
ἄλλατα τῆς θεωρίας, ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς ἀπέτυχεν ἐξ ὀλοκλήρου.

Ἡ ἐπιστήμη εἶνε συνδιαλλακτικὴ δύναμις, οὐδ' ἐπιτρέπεται αὐτῇ
νὰ ρίπτῃ τὸν σπόρον τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς διχογνωμίας. Τὰ ἐπι-
γεια συμφέροντα καὶ πάθη διαιροῦσι τοὺς ἀνθρώπους· ἀλλ' ἡ ἐπι-
στήμη ὀφείλει νὰ ᾔνη ἀνωτέρα τοιούτων σμικροτήτων. Ἐν τῇ ἀρχῇ
ταύτῃ κεῖται ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὁ θρίαμβος
τῆς ἀληθείας.

Δὲν λέγω, ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑπὸ τὴν ἐκάστοτε περιβολὴν αὐτῆς δύ-
ναται νὰ ᾔνη αἰωνία· εἶνε περιορισμένα τὰ ὅρια αὐτῆς, ἡ δὲ δράσις
βραχεῖα· ἡ τοιαύτη ἀλήθεια εἶνε ἱστορικὴ μόνον, μετέχει καὶ αὕτη
τοῦ ἐπικλήρου τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλ' ὡς ἰδέα ἀπόλυτος εἶνε αἰωνία·
ὑφίσταται μόνον ποικίλας μεταμορφώσεις· ἐν τούτῳ δὲ κεῖται ἡ ἔννοια
αὐτῆς ὡς δημιουργικῆς δυνάμεως.

Ἡ ἰδέα καὶ ἡ πραγματικότης εἶνε τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τὰ κύρια
στοιχεῖα. Καὶ ἡ μὲν ἀντίθεσις αὐτῶν προκαλεῖ τὸν θρίαμβον τοῦ
ψεύδους, τούναντίον δὲ ἡ σύνθεσις εἶνε τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἱστορικῆς
ἐπιτυχίας.

Ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τούτῳ ζῆ ἔκπαλαι ἡ ἀνθρωπότης. Ἐν ταῖς
ὑψηλαῖς κορυφαῖς τῆς σκέψεως κεῖται τὸ ἰδεῶδες, οὐ τὴν κτήσιν
αὕτη ἐπιζητεῖ. Ἀνέρχεται ἐπ' αὐτῶν διὰ μακρᾶς καὶ ἐπιπόνου ἀναρ-
ριχῆσεως· ἀλλὰ μόλις κατέλαβε τὸ ἐπιζητούμενον, καὶ ἀτενίζει πρὸς
νέους ὀρίζοντας, νέας χώρας, νέα ἰδεῶδη. Ἐπεθύμει νὰ εἴπῃ τὸ ὀρι-

στικὸν *Εὐρηκα*. Ἄλλ' ἐνδόμυχος κραυγὴ ψιθυρίζει αὐτῇ, ὅτι ἡ λέξις αὕτη θὰ ἦτο τὸ μοιραῖον τέρμα τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας.

* *
*

Οὐδέποτε κοινωνικὴ περίοδος ὑπῆρξε τοσοῦτον ἐρευνητικὴ, τοσοῦτον ἀνήσυχος λόγῳ καὶ ἔργῳ, ὅσον ἡ καθ' ἡμᾶς. Τὸ ἄτομον ἐν τῇ συναισθήσει εὐρείας αὐτοσυνειδησίας ἀναζητεῖ τὸ ἀγαθὸν αὐτοῦ ὑπὸ πάσας τὰς μορφὰς καὶ κατὰ πάντα τοὺς τρόπους τοῦ ἐνόητος. Ἡ ἐρευνα εἶνε ἡ πανσθενὴς δύναμις τῆς προόδου, εἰσδύουσα εἰς ἀπάσας τὰς σφαίρας τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, εἰς ἀπάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος, ἀξιοῦσα νὰ εἴπῃ τὸν λόγον αὐτῆς καὶ νὰ ἐπιχύσῃ ἀκτῖνας φωτὸς ἐπ' αὐτῶν. Καὶ ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς ζητήμασι καὶ ἐν τοῖς κοινωνικοῖς καταδηλοῦται τοῦτο καθ' ἐκάστην. Ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ τὸ ἀγαθόν· ἀλλ' ἰδίᾳ σήμερον ζητεῖ τὸ ἀληθές, θεωρῶν αὐτὸ ἀφετηρίαν τῆς τοῦ ἀγαθοῦ πραγματώσεως.

Ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα ἐργάζεται ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη, κατὰ τὰ δεδομένα δ' αὐτῆς ἀνέλαβον τὴν συγγραφὴν τοῦ ἀνα χειρας βιβλίου, οὐ μόνον ἐκ πνεύματος ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἀλλ' ἅμα καὶ ἐκ κοινωνικοῦ διαφέροντος. Τὰ μεγάλα προβλήματα, τὰ ἐν αὐτῷ συζητούμενα καὶ ἀναλυόμενα, τοσοῦτον δὲ στενῶς συνδεόμενα μετὰ τοῦ ἐσωτάτου βίου τῆς κοινωνίας, δὲν εἶνε μόνον προβλήματα θεωρίας, περιέργου ἐρεύνης καὶ ἐξετάσεως, ἀλλὰ πρωτίστως ἀφορῶσιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἀνθρωπότητος, ἣτις ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς καὶ λελογισμένης αὐτῶν λύσεως οὐδέποτε θέλει δυνηθῆ νὰ κατανοήσῃ καὶ σκοπίμως πραγματώσῃ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀποστολήν. Καθ' ἣν στιγμὴν ἐν τῷ βίῳ τῶν μᾶλλον εὐνομουμένων καὶ πεπολιτισμένων λαῶν κρατεῖ ἡ ἀπορία περὶ τῶν θεμελιωδεδεσμάτων θεσμῶν τῆς κοινωνίας, νέα δ' ἐκάστοτε περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς διοργανώσεως αὐτῆς προβάλλονται σχέδια καὶ νέα προτάσεις καὶ λύσεις περὶ βελτιώσεως καὶ μεταρρυθμίσεως αὐτῆς, μέχρις ἀποτόμου μεταμορφώσεως, αὐτοῦ τοῦ μηδενός, ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ, ὅτι ἐξ αὐτοῦ θέλει προέλθῃ νέα κοινωνικὴ σύνθεσις, ἐπιτυχεστέρα, λογικωτέρα, ἠθικωτέρα καὶ μονιμωτέρα τῆς προηγουμένης, ἡ ἐρευνα τῶν θεσμῶν τούτων ἀπὸ παντοίας ἀπόψεως καθίσταται θέμα ὑψίστου καὶ σπουδαιοτάτου διαφέροντος. Κατὰ τοῦ

ἐπερχομένου κινδύνου ἐπιβάλλεται λογικωτέρα ἐξέτασις τῶν ὑφισταμέ-
νων προβλημάτων. Ἴσως οὕτως ἐπιτευχθῆ ἡ συνδιαλλαγή τῶν διεστώ-
των, νέα δὲ δημιουργία κατισχύση, προάγγελος τῆς τάξεως καὶ τῆς
ἁρμονίας, ἣν τοσαῦτα ἔκπαλαι ὠνειροπόλησαν εὐγενῆ πνεύματα, ἀλλ'
ἥτις ἀείποτε διατελεῖ *rium desiderium*.

* Ἄν ἡ πολιτικὴ διαίρη, ἡ ἐπιστήμη συνενοῖ. Ὑπὲρ τὸ δόγμα τοῦ
θετικοῦ νόμου ἵσταται ἡ ἰδέα, διεκδικοῦσα τὴν αἰωνιότητα αὐτῆς.
Διὰ τῆς ἐπιστήμης ὁ ἄνθρωπος ἐξέρχεται τῆς περιορισμένης σφαίρας
τῆς ἀτομικῆς δράσεως, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς εὐρυτέρας σφαίρας ἐνεργείας,
ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ ἐκτὸς κόσμου, εἰσδύσῃ ἐντὸς τοῦ ἀπείρου,
ἀνιχνεύσῃ τὰ ἀπόρρητα αὐτοῦ, μελετήσῃ καὶ κατανοήσῃ αὐτά.

Ἡ ἄγνοια εἶνε κατὰ τὰ ὄντων, ἄρνησις τοῦ λογικοῦ· τὰ
φυτὰ, τὰ θηρία ἀγνοοῦσιν· ἐνδεᾶ συνειδήσεως συνεχίζουσι διὰ τῶν
γενεῶν τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου αὐτῶν καθ' ὠρισμένον ἀναλλοίω-
τον κανόνα. Τούναντίον ἡ γνῶσις εἶνε ἡ ἱερωτάτη τῶν τοῦ βίου
ἐνεργειῶν, διότι δὲν ἐκδηλοῦται ἐκ τύχης ἢ συμφέροντος, ἀλλ' εἶνε ἡ
ἐλευθεριωτάτη καὶ εὐγενεστάτη τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀπολαύσεων.

Ὁ πρῶτος σκεφθεὶς, τουτέστιν ὁ ἀποπειραθεὶς νὰ ἄρῃ τὸν πέπλον τοῦ
μυστηρίου τῶν ὄντων, ὁ ἀρνηθεὶς ἢ κατὰ τὰς μυθικὰς παραδόσεις ὁ
φαγὼν τὸν καρπὸν τοῦ ξύλου τῆς γνώσεως, ὁ κλέψας τὸ οὐράνιον
πῦρ, εἶνε ὁ πρῶτος εὐεργέτης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὁ τοιοῦτος ἄν-
θρωπος παρενοήθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων, κατεδιώχθη, ἀνεθεματίσθη·
ἱερούργος ὢν τῆς ἰδέας, ἐθρυλήθη ὅτι εἶνε λειτουργὸς ἀκαθάρτων πνευμά-
των. Ἀλλὰ σήμερον μετεβλήθησαν τὰ πράγματα. Ἡ ἐπιστήμη κατ-
ίσχυσεν· ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει ἐχθροὺς εἰμὴ τοὺς εὐαρίθμους ἐκείνους,
τοὺς νομίζοντας τὴν ἀλήθειαν ἀνωφελῆ καὶ ἐπικίνδυνον, καθὸ κηρύτ-
τουσαν δόγματα τέως ἀνύπαρκτα. Ἄγνωστα δαιμόνια εἰσηγεῖτο ποτὲ
ὁ σοφὸς τῶν Ἀθηναίων· καὶ διὰ τοῦτο κατεδικάσθη· ἠγνόει αὐτὰ ἡ
κοινωνία, ἀπηχθάνετο ἡ πολιτεία· ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἰδέας ἐκείνης ἐξῆλ-
θεν ὁ παράκλητος λόγος τῆς ἀληθείας, ὑφ' ἧς ἐφωτίσθη ὁ ἑλληνικὸς
καὶ μετ' αὐτὸν ὁ νεώτερος κόσμος.

Ὁ καθ' ἡμᾶς αἰὼν δὲν κατέχεται εὐτυχῶς ὑπὸ τῆς ζοφερᾶς μι-
σαλλοδοξίας τῶν προηγηθέντων αἰώνων. Σέβεται τὴν ἐλευθερίαν τῆς
συνειδήσεως, ἀναγνωρίζει τὴν αὐτονομίαν τοῦ πνεύματος. Ὁ ἄνθρω-

πος, βελτιούμενος πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς, καθιστάμενος τουτέστι λογικός, βελτιοῦται καὶ κοινωνικῶς, καθιστάμενος ἐλεύθερος.

Ἡ ἐπιστήμη μόνον ἐν κοινωνίᾳ τοιούτων ἀνθρώπων δύναται νὰ ἐργασθῆ καὶ νὰ λειτουργήσῃ· ἄρχεται αὕτη, ὅτε ἐκλείπει ἡ πίστις, ταυτόσημος τῇ ὑποταγῇ καὶ τῇ δουλείᾳ· ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἐκνευρίζονται αἱ κοινωνίαι, τὸ πνεῦμα αὐτοκτονεῖ, ἡ ἐλευθέρα βούλησις δὲν ἐκδηλοῦται. Πράγματι ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ δύο περιόδων, τῆς θεολογικῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς. Ἐν τῇ πρώτῃ κρατεῖ ἡ ἀπόλυτος πίστις, ἡ παράδοσις, τὸ ὑπέρτατον καὶ ἀλάθητον κῦρος μεταφυσικῆς ιδέας· ἀλλ' αἱ ἠθικαὶ καὶ φυσικαὶ δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων συντρίβονται πρὸ τῆς πανσθενοῦς ταύτης δυνάμεως, τερατώδους κοινωνικοῦ ὄντος, ἐν ᾧ ἐκλείπει πᾶσα ἀτομικὴ ἐνέργεια καὶ δημιουργία. Τούναντίον ἡ δευτέρα θεμελιούται ἐπὶ τοῦ λογικοῦ, τῆς ἐρέυνης, τῆς αὐτονομίας. Ἡ θεολογία ἔχει ἐχθροὺς τοὺς ἥρωας τῶν μεγάλων ιδεῶν, τῶν δημιουργικῶν ὑπὲρ τῆς προόδου ἀγώνων· ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἐχθροὺς τοὺς νομίζοντας τὴν ἀλήθειαν ἀνωφελῆ, τὴν ἐρευναν κινδυνώδη, τὴν σκέψιν ματαιίαν, τοὺς φρονουῦντας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ν' ἀποδέχῃται τὰ γεγονότα, ὡς ἔχουσιν, ἀδιαφορῶν πῶς ταῦτα ἐπῆλθον.

Μόνον διὰ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐλευθέρως τῶν δεδομένων ἐρέυνης, ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐργασθῆ ἐν τῷ βίῳ καθ' ἀπάσας τὰς σχέσεις αὐτοῦ καὶ τὰς ἐκδηλώσεις. Ἀλλ' ἡ μέθοδος αὕτη δὲν δικαιούται ἐπίσης νὰ κηρύξῃ ἑαυτὴν ἀλάθητον, νὰ ὑπερτιμήσῃ τὰς ἑαυτῆς δυνάμεις, νὰ παραγνωρίσῃ τὰ ὅρια τῆς δεδομένης ἐνεργείας. Ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐκδηλοῦται πλήρως, ἀρτία· ἡ δύναμις αὐτῆς εἶνε ἡ ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ δύναμις τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῶν κοινωνιῶν, πᾶσα δ' ὑπέρβασις τῶν ὁρίων τούτων εἶνε καὶ πλημμελής καὶ ἐπικίνδυνος.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, ἀμυδρῶς ἀναπτύσσον τὸν λόγον καὶ τὴν ἐννοιαν τοῦ παρόντος, δὲν ἀξιοῖ ν' ἀποκαλύψῃ νέας ιδέας, οὐδὲ νὰ διατυπώσῃ νέα πορίσματα. Ὡς πρὸς τὴν παγκόσμιον ἐπιστήμην ἡ ἐλληνικὴ περὶ ἡγεύει παρὰ λόδιον ἄρμα· στερεῖται αὐτενεργείας καὶ πρωτοτυπίας· ὑφίσταται τὴν ὄθησιν, τὴν ἐνέργειαν, τὰς περιπετείας τῶν μεγάλων ἐπιστημονικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐστιῶν τῆς συγχρόνου ἱστορίας, ἀλλ' αὕτη αὕτη οὐδεμίαν ἀξιοῖ νὰ διεκδικήσῃ ὄντοτητα καὶ σημασίαν. Ποῦ ὁ καιρὸς ἐκεῖνος, καθ' ὃν ἐκυριάρχει τὸ

έλληνικὸν πνεῦμα, καταχέον τὰς ζωοποιούς αὐτοῦ ἀκτῖνας ἐπὶ τῆς οἰκουμένης πάσης; Σήμερον παρίσταται ἐν τῇ ἀνελίξει τοῦ παγκοσμίου δράματος ἄφωρον σχεδὸν πρόσωπον, ἑτερόφωτον σῶμα ἐν τῷ συστήματι τοῦ ἱστορικοῦ σύμπαντος.

Ἄλλὰ διὰ τὸν ἐρευνητὴν τῶν κοινωνικῶν νόμων ἡ τοιαύτη μείωσις δὲν στερεῖται ἐνίων πλεονεκτημάτων. Δύναται ἀπὸ μεμακρυσμένης σκοπιᾶς, μᾶλλον ἀμερολήπτως νὰ μελετήσῃ τὰ γινόμενα, νὰ ἐξετάσῃ αὐτὰ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς κύκλω κοινωνικῆς ἀτμοσφαιρας. Δὲν λέγω, ὅτι τοῦτο εἶνε ἀπολύτως ἀληθές, διότι ὁ ἄνθρωπος εἶνε τέκνον τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, ὑφιστάμενος μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν, αἵτινες δρῶσιν ἐν αὐτῷ, ἐκφέρων ἄρα σχετικὰ πορίσματα. Ἡ σκέψις παρακολουθεῖ τὴν κίνησιν τῆς ἱστορίας· εἶνε δὲ λογικὴ πράγματι καὶ ἐπιτυχής, καθ' ὅσον τὰ δεδομένα ταύτης συμφωνοῦσι πρὸς τὰ δεδομένα ἐκείνης.

Ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ πρώτη εἶνε ἐκδήλωσις τῆς ἐνεργείας τοῦ λόγου, ἀποκαλυπτομένου καὶ λειτουργοῦντος διὰ τῆς δευτέρας. Ἡ ἐπιστήμη διευθύνει τὴν ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων, ἐκ τῶν ἐπακολουθημάτων δ' αὐτῆς ἀρύεται νέας δυνάμεις καὶ νέα πορίσματα.

Ἐντεῦθεν ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας εἶνε θεωρητικὴ ἄμα καὶ ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, λογικὴ καὶ ἱστορικὴ, κριτικὴ καὶ δημιουργικὴ. Ἀποστολὴ αὐτῆς δὲν εἶνε μόνον ἡ διατύπωσις καθολικῶν νόμων καὶ κανόνων, ἀλλ' ἄμα ἡ κριτικὴ τοῦ παρόντος, ἡ ἀνάλυσις αὐτοῦ, ἡ ὑπεράσπισις ἢ ἡ καταδίκη, ἡ ὑπόδειξις τῆς προσφυοῦς μεθόδου, δι' ἧς ἀρθήσονται τὰ κακῶς κείμενα, ἀντικαθιστάμενα ὑπὸ κρειττόνων. Χιμαιρικὴ ἰδεολογία εἶνε ἀναξία σώφρονος ἐπιστήμης, ἐπιδιωκούσης διὰ θετικῶν πορισμάτων ἀγαθὸν κοινωνικὸν σκοπὸν.

Αἱ διὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἀναλυόμεναι ἀρχαὶ ὑπῆρξαν αἰείποτε τὸ θεμέλιον πάσης κοινωνίας, τὸ παλλάδιον πάσης ἱστορικῆς περιόδου. Ὁ ἄνθρωπος οὐδέποτε παρεγνώρισε τέλεον τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, εἰς ὅσον ἠθικῆς ταπεινώσεως βᾶθος καὶ ἂν κατῆλθε. Καὶ ἐν ταῖς δουλικωτάταις τῶν κοινωνιῶν ἡ ἐλευθερία δὲν ἐξέλιπε τέλεον. Ἡ ἀνθρωπότης ἐβάδισεν ἀπὸ σταθμοῦ εἰς σταθμὸν ἐν τῇ μακρᾷ αὐτῆς σταδιοδρομίᾳ, ἀναζητοῦσα μετὰ πίστεως τὸ ἀληθές, τὸ ἀγαθόν, τὸ καλόν, τὴν πραγμάτωσιν τῶν νόμων τῆς προόδου. Ἡ ἰδέα τοῦ δι-

καίου και τῆς ἐλευθερίας ὑπῆρξεν ἔκπαλαι αὐτοφυῆς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει, ἡ δὲ ἔννοια αὐτῆς παρεγνωρίσθη μόνον ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, διότι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν εἶχεν ἐκδηλώσει πλήρη τὴν δύναμιν αὐτοῦ, ἥτις πρὸ παντὸς ἀπορρέει ἀπὸ τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἐν αὐτονομίᾳ ἐργασίας.

Ὁ ἄνθρωπος ἐπλανήθη ἐπὶ αἰῶνας, ἀναζητῶν διὰ τῆς ἐπιστήμης τὴν εὐδαιμονίαν αὐτοῦ. Ὅποιον δ' ἦτο τὸ ἐπακόλουθον τῆς πλάνης ταύτης, τῆς ἀγνοίας ἢ τῆς παρανοήσεως; Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ψευδοῦς ἀντιλήψεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ιδέας, ὑπὸ τὸ κῦρος δογμάτων ἀντιστρατευομένων εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῶν πραγμάτων, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἠστόχησε πλέον ἢ ἀπαξ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ αὐτοῦ ἐρεύνη. Οὐδ' ἡ φιλοσοφία, οὐδ' ἡ κοινωνικὴ ἠθικότης ἐνέπνευσαν αὐτῇ φρονήματα γενναιότερα. Ἡ φιλοσοφία εἶχε καταγάγη περιφανῆ θρίαμβον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τούτοις ἐξ ὀνόματος τῆς ἐθνικῆς σωτηρίας ἠρμηνεύετο ὡς λογικὸν τὸ δόγμα τῆς δουλείας ἐν χρόνοις ὑψίστης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Λί αὐταὶ δὲ ἀρχαὶ τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, τῆς ἀρνήσεως τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ αὐτονομίας ἦσαν ἐπὶ αἰῶνας τὰ δόγματα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος ἡ ἀνθρωπότητα καὶ ἡ ἐπιστήμη ἔλαβον πληρεστέραν ἑαυτῶν συνειδήσιν. Ἔως ἔβαινον ἐν τῇ νυκτὶ τῶν αἰώνων, ψηλαφῶσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον. Σήμερον ἡ ἐργασία αὐτῶν πρὸς κτῆσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ διεξάγεται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας καὶ τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀνάλυσις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πληροῖ ὑπέρτατον σκοπὸν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τῆς συγχρόνου ἀνθρωπότητος. Λί μεγάλα ἠθικὰ ἰδέαι Δίκαιον, Ἐλευθερία, Ἰσότης, Παγκόσμιος ἀλληλεγγύη, δὲν εἶνε πλέον μεταφυσικαὶ ἔννοιαι, ἀλλὰ θετικαὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἐν τῷ παρελθόντι αὐταὶ μόλις κατενοοῦντο ἐν περιορισμένῃ ἐννοίᾳ ὑπὸ τινῶν προνομιούχων πνευμάτων, ἐν ᾧ σήμερον εἶνε ἀναντίρρητα δόγματα τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἡ δὲ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας κέκληται διὰ τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἀναλύσεως νὰ παράσχη πραγματικὴν ὄντοτητα εἰς τὰς ἰδέας ταύτας, καθορίζουσα τὰ ὅρια τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, τὰς σχέσεις, τὴν ἀλληλεγγύην καὶ τὴν ὀργάνωσιν. Ἐπιτυγχάνουσα τοῦ σκοποῦ, συν-

δυσάζουσα τὴν θεωρίαν μετὰ τῆς πράξεως, παρέχει ἕκτακτον διαφέρον. Καθίσταται ἄμα ἡ ἐπιστήμη τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, τῶν καθολικῶν καὶ αἰδίων νόμων, τῶν ἀπορρεόντων ἀπὸ τῆς ἐσωτάτης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἃ ἔλεγεν ὁ Κικέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν πραγματικῶν δεδομένων, οἷα ἀπετυπώθησαν ὑπὸ τῆς μακρᾶς ιστορικῆς ἐργασίας τῶν λαῶν καὶ τῶν αἰώνων.

Ὡς εἶπον, ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶνε θεωρητικὴ ἄμα καὶ κριτικὴ. Ἀποστολὴ αὐτῆς εἶνε ν' ἀναγορεύσῃ καθολικοὺς κανόνας συμφώνους τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἄμα καὶ νὰ ἐπικρίνη τὰ κακῶς κείμενα, ζητοῦσα τὴν βελτίωσιν αὐτῶν καὶ τὴν μεταμόρφωσιν. Ἡ σύγχρονος νομοθεσία τῶν λαῶν, πού μὲν μᾶλλον, πού δ' ἤττον, δὲν ἐπαρκεῖ εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτῶν, ἐνιαχοῦ μάλιστα καὶ παρεμβάλλει προσκόμματα εἰς τὴν εὐκοσμίαν αὐτῶν καὶ τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐργασίαν· δεῖται ἄρα μεταρρυθμίσεως. Ἀλλὰ δέον ἡ μεταρρυθμίσις αὕτη, ἵνα καταστῇ σκόπιμος καὶ ἐπωφελῆς, νὰ διεξαχθῇ λελογισμένως, *sine ira et studio*. Τὸ καταστρεπτικὸν νόσημα τῶν κοινωνικῶν ὀργανισμῶν ἐν ταῖς πλείσταις τῶν συγχρόνων πολιτειῶν εἶνε ἡ πολυνομία, πολλάκις χείρων τῆς ἀνομίας καθισταμένη, ἰδίᾳ ἐν τοῖς ἀντιπροσωπικοῖς πολιτεύμασι. Τὸ ἔργον τοῦ νομοθέτου εἶνε θεῖον· ἀλλὰ πρὸς τοῦτο δέον νὰ συντελέσωσι πᾶσαι αἱ ἐθνικαὶ δυνάμεις, οὐχὶ δὲ νὰ καταστῇ πλάσμα καὶ ὄργανον τοῦ ἐκάστοτε ὑπὸ τὸ πάθος καὶ τὴν βίαν θριαμβεύοντος κόμματος. Πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ τοιούτου δεινοῦ δύναται καὶ ὀφείλει νὰ συντελέσῃ μόνη ἡ ἐπιστήμη, ὑπερτέρα τῶν ἐπιγείων παθῶν, συμβιβάζουσα τὰ κοινωνικὰ διεστῶτα, αἴρουσα ἀπὸ τοῦ μέλλοντος πᾶσαν ἀφορμὴν ἀντιδράσεως καὶ ἀποκαλύπτουσα πράγματι τὸν ἀληθῆ λόγον τοῦ μέλλοντος. Ἐν τοῖς σιβυλλείοις αὐτῆς βιβλίοις θέλουσιν ἀναγνώσῃ οἱ λαοὶ τὸ ἀπόρρητον τῆς ιστορικῆς εἰμαρμένης καὶ θέλουσι κατανοήσῃ, ὅτι τὰ μεγάλα αὐτῆς δόγματα καὶ διδάγματα δὲν εἶνε αὐθαίρετοι καὶ ἐκ τῶν προτέρων συλλήψεις τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ πραγματικὰ δεδομένα, σκόπιμα καὶ ἐπωφελῆ, διαφέροντα τό τε μέρος καὶ τὸ σύνολον, τὸν ἀνθρώπον ὡς ἄτομον, ὡς μέλος οἰκογενείας ἄμα καὶ ὠρισμένης πολιτείας καὶ ὡς ἀπόσπασμα τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐν τῇ ποικίλῃ ταύτῃ ἐνότητι καὶ ἀλληλεγγύῃ εὔρηται ὁ ὑπερτατος σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἡ ἀποκάλυψις τῆς ιδέας αὐτοῦ

οὐχὶ μόνον ἐν ταῖς δέλτοις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ πρωτίστως ἐν τῷ κώδικι τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας.

Ἡ πεποίθησις περὶ τῆς τοιαύτης, ἔστω καὶ ἐλαχίστης, ἀποστολῆς τῶν ἐπομένων σελίδων καθιστᾷ με τολμηρὸν ἐν τῷ παρόντι, ἀλλὰ καὶ εὐελπιν περὶ τοῦ μέλλοντος.



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΕΝΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

**Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας
ἐν τῷ συστήματι τῶν φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν.**

§ 1 Φιλοσοφία ἐν γένει

Φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται ἄνθρωπος. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ γνῶσις τῶν φαινομένων τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, τῶν καθ' ἐκάστην ἐμφανιζομένων ἐν τῷ βίῳ, εἶνε ἔμφυτος ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου, μόνον ὑπὸ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον δυναμένου νὰ τελεσιουργήσῃ. Ὡς τοιοῦτος εἶνε τὸ ἐντελέστατον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὄντων. Ἀφ' ἧς ἡμέρας, μετὰ μακρὸν καὶ πολύπονον ἀγῶνα, ἤρξατο χειραφετούμενος ἀπὸ τῶν δυναστικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, διεκδικῶν δὲ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ καὶ τὴν αὐτονομίαν, κατανοήσας ὅτι ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν δυνάμεων τούτων πληρωθήσεται ὁ σκοπὸς αὐτοῦ καὶ ἡ ἀποστολή, ἀπέτεινεν εἰς ἑαυτὸν τὸ ἐρώτημα: τί εἶμαι, πόθεν ἔρχομαι, ποῦ βαίνω. Εἶνε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης εἰμαρμένης, ἀλλ' ἅμα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ φιλοσοφία ἄρα, ἡ ροπή πρὸς τὸ εἰδέναι, ἀποκαλύπτεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν αὐτοῦ· εἶνε ἡ ἐκδήλωσις καὶ ἡ δύναμις τῆς λογικῆς αὐτοῦ φύσεως, ρεπούσης πρὸς κρείττονα κατὰστασιν, πρὸς τὴν τελειότητα.

Ὁ πρὸς τὸ εἰδέναι ζῆλος εἶνε μὲν ἔμφυτος παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ὡς λογικῷ ὄντι, ἀλλὰ δὲν ἀποκαλύπτεται ἀμέσως πλήρῃς ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν. Καθ' ὅσον ἐρευνᾷ, καθ' ὅσον νοεῖ καὶ μανθάνει, κατὰ τοσοῦτον αὖξεται καὶ ὁ πόθος οὗτος. Ἐν τῇ ἀκαταπαύστῳ ταύτῃ αὖξήσει τοῦ πρὸς τὸ εἰδέναι ζήλου βαίνει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν πρόοδον, ἣτις εἶνε τὸ ἄθροισμα τῶν γνώσεων, ἃς κτᾶται ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου, παρέπεται δ' αὐτῶν ἡ κοινωνικὴ εὐδαιμονία. Ἐλάχισται εἶναι κατὰ πρῶτον αἱ γνώσεις αὐταί· συγκομιδὴ περιορισμένης πείρας, ἀσημάντων παρατηρήσεων, κρίσεων ἀναμίκτων πολλῇ εὐπιστίᾳ, πολλάκις παρανοήσει τοῦ ἀληθοῦς λόγου καὶ τῆς ἐννοίας τῶν δεδομένων· ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς κρίσεως καθίσταται σὺν τῇ αὖξήσει τῶν γνώσεων ἰσχυρότερα· πολλαπλασιάζονται αὐταί, ἀποκαθαίρονται ἀπὸ τῶν ἐσφαλμένων τὰ ἀληθῆ, χειραφετεῖται ἡ σκέψις καὶ ἡ κρίσις, οὕτω δ' ἐπὶ τέλους ἀποκαλύπτεται ἀληθῆς ἐν τῷ βίῳ καὶ κατισχύει ἡ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία.

Ἡ ἐπιστήμη καθίσταται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς κοινωνικὴ δύναμις. Ἡ ἀληθῆς ἱστορία θεμελιούται ὑπ' αὐτῆς καὶ δι' αὐτῆς. Τὸ φυτόν, τὸ θηρίον οὐδαμῶς ἔχουσιν ἱστορίαν, ἅτε μὴ ἐν ἐπιγνώσει δρῶντα· ἡ ἐξέλιξις, ἣν ἔσχον ἐν τῇ ροῇ τῶν αἰώνων, ἐπῆλθεν ἀσυνειδήτως καὶ εἶνε ἐλάχιστη· ἐν ᾧ τούναντίον ὁ ἄνθρωπος παρέστη ἐπὶ τοῦ πλανήτου, κατ' ἐλάχιστον μὲν τούτων διαφέρων, διὰ τῆς ἐνεργείας δὲ τῆς σκέψεως, τοῦ πόθου πρὸς τὸ εἰδέναι καὶ δρᾶν λελογισμένως, ἐδημιούργησε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἣτις εἶνε ἡ ἀπὸ τῶν ἀπλουστάτων ἄνοδος πρὸς τὰ σύνθετα, ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ βίου εἰς τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν καὶ τὴν ἐδραίωσιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως.

Ὁ ἄνθρωπος γινώσκει κατὰ πρῶτον ἐκ πείρας, ἐκ παρατηρήσεως. Πᾶν ὅ τι ἐγένετο ἐπανειλημμένως καταλείπει ἔχνη ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἀνθρωπίνων γενεῶν· τὰ δεδομένα δὲ ταῦτα ἐπιωφελοῦνται αὐταί πρὸς χρησιμοποίησιν ἐν γνώσει αὐτῶν. Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὕτη δὲν ἐκφράζει τὴν ἀληθῆ ἐννοίαν καὶ σημασίαν τῆς φιλοσοφίας. Αὕτη κέκτηται ὑψηλοτέραν καὶ εὐρυτέραν λειτουργίαν· οὐδ' ἀρέσκεται εἰς τὴν ἀπλήν γνῶσιν τῶν δεδομένων. Πρωτίστως ζητεῖ τὸν λόγον αὐτῶν, τὰς μετ' ἀλλήλων σχέσεις, τὴν συνάφειαν, τὴν ἐνότητα. Τοιοῦτο τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας. Ἄνευ αὐτῆς αἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦσαν ἀπλῶς δεδομένα τῆς πείρας ἢ τῆς παρατηρήσεως, ἄσχετα πρὸς ἀλλήλα καὶ

ἀσύνδετα, ἄνευ ἀρχῆς καὶ σκοποῦ· ἀλλὰ τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος γινώσκει τὰς ὑπερτάτας ἀρχάς, τὰ αἷτια καὶ μετ' αὐτῶν τοὺς νόμους, τοὺς ἀναποδράστως λειτουργοῦντας ἐν τῇ παγκοσμίῳ φυσικῇ καὶ ἠθικῇ τάξει.

§ 2 Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας.

Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας ἀντικείμενον ἔχει τὴν ἔρευναν καὶ τὸν καθορισμὸν τῶν νόμων ἐκείνων, ἀφ' ὧν ἀπορρέει καὶ ἐφ' ὧν βασίζεται ἡ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ λειτουργοῦσα ἠθικὴ τάξις, ἧς ἄνευ ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται ἐλευθέρως νὰ ἐκδηλώσῃ τὰς τε φυσικὰς καὶ τὰς ἠθικὰς αὐτοῦ δυνάμεις· εἶνε ἡ διδασκαλία *de optima republica*,¹ ἡ συστηματικὴ ἄρα καὶ κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν ἐξέτασις καὶ ἐξήγησις τῆς τε ἀρχῆς καὶ γενέσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ὡς καὶ τῆς κοινωνικῆς αὐτῶν ἐξελίξεως καὶ λειτουργίας. Ὅπως ἡ Φιλοσοφία καθ' ὅλου ἀναζητεῖ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων, οὕτω καὶ ἡ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας ἐπιδιώκει τὸν αὐτὸν ἐν περιορισμένῃ ἐννοίᾳ σκοπὸν, τὴν ἀνάλυσιν τῶν νόμων, τῶν διεπόντων τὴν κοινωνίαν καθ' ἀπάσας αὐτῆς τὰς σχέσεις.

Ἀφ' ἧς ἡμέρας ὁ ἄνθρωπος ἤρξατο σκεπτόμενος, ἐρευνῶν ἄρα τὸ πρόβλημα τοῦ βίου, ποτὲ μὲν μᾶλλον, ποτὲ δ' ἥττον ἐπεζήτησε τὴν ἑαυτοῦ βελτίωσιν. Ἡ διηνεκῆς αὕτη σκέψις καὶ ἐνέργεια εἶνε κατ' ἐξοχὴν τὸ ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας. Τοῦτο δ' ἐπετεύχθη διὰ τῆς πραγματώσεως τῶν θεμελιωδῶν ἐκείνων ἰδεῶν, αἷτινες ἐκπροσωποῦσι τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ὑπόστασιν, ἀλλ' ἰδίᾳ διὰ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Ἡ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐκδηλουμένη καὶ δρῶσα ἠθικὴ ἰδέα δύναται νὰ τύχῃ τῆς προσηκούσης πραγματώσεως δι' αὐτῶν κατ' ἐξοχὴν. Ἡ ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἄρα καὶ σκοπιμώτερον σύνθεσις καὶ ὀργάνωσις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου ἐτέθη ἔκπαλαι κατ' ἀνάγκην πρόβλημα ἐν τῇ ἐργασίᾳ τοῦ πνεύματος, χειραφετουμένου ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως καὶ ὑποτελείας τῶν δυναστικῶν δυνάμεων τῆς φύσεως. Ἐν τῷ δράματι τούτῳ, τῷ ἀπ' αἰῶνων ἐξελισσομένῳ, ἐκδηλοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, ἰδίᾳ δὲ τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία.

¹ Warnkönig's, Versuch einer Begründung des Rechts durch eine Vernunft-idee.

Οἱ λαοὶ χειραγωγοῦνται ἐν τῇ δράσει αὐτῶν ὑπὸ τῆς θρησκείας, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης, τῆς βιομηχανίας, ἀλλ' οὐδεμίαν τῶν κοινωνικῶν τούτων δυνάμεων εἶνε ἱκανὴ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸν σκοπὸν αὐτῶν τοσοῦτον ἐπιτυχῶς καὶ λελογισμένως, ὅσον τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία. Διὰ τοῦ δικαίου συνδέονται ἀλλήλοις οἱ ἄνθρωποι, οἱ τέως ἐν ἐχθρότητι διατελοῦντες, εὐρύνονται αἱ σχέσεις αὐτῶν, ἀποκαθίσταται δὲ ἡ ἀλληλεγγύη· ἐν ᾧ ταυτοχρόνως ἡ πολιτεία, ἐξασφαλίζουσα τὴν λειτουργίαν τοῦ δικαίου, ὑποβοηθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τῶν ἑαυτοῦ σκοπῶν, ἢ τούτου μὴ κατορθουμένου, ἀναλαμβάνει αὐτὴ αὕτη τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἡγεμονίαν.

Οὕτως ἐν τῷ συστήματι τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἡ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας ἐπιστήμη διεκδικεῖ ὑπέροχον σπουδαιότητα. Ἴτι ἐστὶ δίκαιον, ὅποια ἡ ἀρχή, τὰ ὅρια τῆς ἐνεργείας, ὅποια ἡ φύσις αὐτοῦ, ὡς συνδετικοῦ κρίκου ἐν ταῖς σχέσεσι τοῦ ἀτόμου, τῆς οἰκογενείας, τοῦ ἔθνους, τῆς ἀνθρωπότητος· ὅποια ἡ φύσις καὶ ἡ ἔννοια τῆς Πολιτείας, τὰ καθήκοντα αὐτῆς καὶ ἡ ἐνέργεια. Τοιοῦτο τὸ θέμα τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἦν πάνυ προσφυῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεκάλεσεν ἀργιτεκτονικήν.

Ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἐρευνᾷ κατὰ πρῶτον τί τὸ ὄντως δίκαιον ἐν τῷ καθ' ὅλου βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος, οὐχὶ δ' ἐν ὠρισμένῳ χρόνῳ ἢ τόπῳ, παρὰ τούτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ λαῷ. Ἀλλ' ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν τὸ δίκαιον δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ τύχῃ πραγματώσεως πλήρους ἐν πολιτείαις, ὑφισταμέναις ποικίλας, ἀντιθέτους πολλάκις καὶ ἀνομοίους ἐπιδράσεις τῆς ἱστορικῆς ἐνεργείας. Ἐὰ ἀποκλειστικὰ ἄρα δεδομένα τῆς τοιαύτης ἐρέυνης θὰ ἦσαν ἄσκοπα καὶ ἀλυσιτελῆ. Ἡ πραγμάτωσις τῆς ἀπολύτου ιδέας τοῦ δικαίου προὑποτίθησιν ἅμα τὴν ἔννοιαν ἀπολύτου κοινωνίας, τοιοῦτό τι δ' ἀδύνατον.

Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἔννοια τοῦ δικαίου οὐδαμῶς ἀποκλείει τὴν ἐρευναν αὐτοῦ, ὡς θετικοῦ, ἱστορικοῦ δεδομένου, τούναντίον μάλιστα δύναται νὰ ἐρευνηθῇ τοῦτο σκοπιμώτερον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης. Τό τε δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία, ἅτε καθεστῶτα ἀνθρώπινα, ὑφιστάμενα τὴν ἐνέργειαν τῶν νόμων τῆς μεταβολῆς, δὲν ἐκδηλοῦνται παραχρῆμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τέλεια, παρακολοιοῦσι δ' ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ ἐνδελεχῶς τὴν ποικίλην ὑπόστασιν καὶ μεταμόρφωσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Τούτου οὕτως ἔχοντος, δεόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψει ἐν τῇ ἐρέυνῃ αὐτῶν καὶ τὸ ἱστορικῶς δεδομένον. Ἐν τοιαύτῃ περιστάσει δημιουργεῖ-

ται κατ' ἀνάγκην δευτέρα ἐπιστήμη, ἡ τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἀναλυομένων τῶν κατ' αὐτὸ συνωδὰ τῆ συγχρόνῳ λογικῆ καὶ τῆ ὑφισταμένη κοινωνικῆ ἀνάγκῃ.

Οὕτω κατὰ τὸ φαινόμενον ἴστανται ἀντίθετοι ἀλλήλαις καὶ πως πολέμια δύο θεωρίαι: κατὰ μὲν τὴν πρώτην τὸ δίκαιον εἶνε καθολικόν, ἀνθρώπινον, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἶνε παραγόμενον καὶ δημιουργηματῆς ἠθικῆς καταστάσεως καὶ ἰδιοφυίας ὠρισμένου ἱστορικοῦ λαοῦ. Ἐκείνη μὲν ἀναγνωρίζει ἐν τῆ ἀρχῇ καὶ γενέσει τοῦ δικαίου τὴν ἐπίδρασιν καθολικῶν γόμων καὶ κανόνων· αὕτη δὲ δὲν ἐξέρχεται τῆς σφαίρας τῶν ἐκάστοτε δεδομένων καὶ σχέσεων.

Ἐποτέρα τούτων μᾶλλον εὐστοχεῖ ἐν τῆ ἐπιστημονικῇ αὐτῆς ἐρεύνη; Ἐρρήθη ἤδη ἀνωτέρω. Ἡ ἀνθρωπότης εἶνε μὲν ἐνιαία κατὰ χρόνον καὶ τόπον, ἀλλ' ἐν τῆ ἱστορικῇ αὐτῆς ἐξελιξεί ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ διαφόρων λαῶν, ἐκτελούντων εἰδικὴν ἀποστολήν. Ἐκαστος τούτων ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέλος τοῦ συνόλου, ἀλλ' ἅμα εἶνε αὐθιπτόστατος ὀργανισμός. Ἐν τῆ πολυσχιδεῖ δὲ ταύτῃ τάξει εὐρηται τὸ μυστήριον τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας. Κατ' ἐθνικὰς μὲν ὀμάδας οἱ λαοὶ ἐκδηλοῦσι περιορισμένως τὴν ἐργασίαν αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῆ μετὰ τοῦ συνόλου συμπράξει συντελοῦσιν εἰς τὴν πραγμάτωσιν ὑπερτέρας κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ιδέας. Ἐν τῆ συνδιαλλαγῇ ἄρα καὶ τῆ ἀλληλεγγύῃ ἀμφοτέρων τῶν ἀντικειμένων θεωριῶν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, τῆς φιλοσοφικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς, τῆς ἰδεολογικῆς καὶ τῆς ἐμπειρικῆς, εὐρηται ἡ προσήκουσα λύσις τοῦ προβλήματος τῆς ἐπιτυχεστέρας ὀργανώσεως καὶ ἀποστολῆς τῆς κοινωνίας.

Οἱ ἐμπειρικοὶ ἰσχυρίζονται, ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἡ ἀποκλειστικὴ τουτέστιν ἀφοσίωσις εἰς τὰς καθολικὰς ἀρχὰς, προκαλεῖ τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰς λεπτομερείας, πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν καὶ τὴν πραγματικὴν κατανόησιν τῶν δεδομένων τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ὁ συλλαβὼν τὸ δίκαιον ἐν τῆ φιλοσοφικῇ αὐτοῦ ἐννοίᾳ καὶ ὑποστάσει ὡς ἠθικὴν ιδέαν, πρωταγωνιστοῦσαν ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος, ἀπαξιοῖ νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ νὰ δείξῃ τὸ αὐτὸ διαφέρον ὑπὲρ τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἐντεῦθεν τὰ πορίσματα τῆς σκέψεως αὐτοῦ καθίστανται φαντασιώδη, μηδεμίαν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ψευδῆ ἄρα καὶ ἐπιβλαβῆ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶνε ὀρθόν· τὸ

ένεστώς, τὸ ἱστορικῶς δεδομένον καὶ ἀληθές, ὅσον καὶ ἂν δὲν συμφωνῇ πρὸς τοὺς τεθειμένους ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς λογικῆς κανόνας, δὲν δύναται νὰ ἦνε ἀνάξιον προσοχῆς καὶ ἐρεύνης ὑπὸ σοβαρᾶς ἐπιστήμης, ἥτις, ἐν τῷ δικαίῳ μάλιστα καὶ τῇ πολιτείᾳ, ἔχει ὑπ' ὄψει τὰ ἐπίγεια μᾶλλον ἀντικείμενα ἢ τὰ χιμαιρικὰ τῆς ἰδεολογίας ἰνδάλματα. Ὁ ἐν τῷ φιλοσοφικῷ αὐτοῦ ἐργαστηρίῳ παραστήσας μᾶλλον ἢ ἥττον πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ δικαίου ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτοῦ ἀποστολῇ δὲν καταφρονεῖ τὸ ἐπὶ γῆς ἀντίτυπον αὐτῆς ὡς εὐτελεῖ ρωπογραφίαν. Τούναντίον μετὰ μείζονος ἀφοσιώσεως τείνει νὰ ἐρευνήσῃ τὸ ἱστορικὸν δίκαιον, ν' ἀναλύσῃ τὴν ἐν αὐτῷ ἔννοιαν, νὰ ἐξετάσῃ τοὺς λόγους τῆς τοιαύτης αὐτοῦ ὑποστάσεως· κατ' ἀνάγκην ἄρα λαμβάνει μείζον πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τοὺς διέποντας αὐτὴν νόμους διαφέρον. Ὁ τολμηρότατος τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἰδεολογίας μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου ἠρεύνησε τοὺς νόμους τοῦ ἀπολύτου δικαίου ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τοῦ καθεστηκότος ἐν τοῖς Νόμοις. Ὁ ἐπιστήμων ἤδεται ἐξετάζων τοὺς αἰωνίους νόμους καὶ κανόνας ἐν τῇ ἀπολύτῳ αὐτῶν ἐννοίᾳ· ἀλλ' ἐπίσης μετὰ τοῦ αὐτοῦ αἰσθήματος παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν καὶ τὴν βαθμολογικὴν πραγμάτωσιν ἐν τῇ κατὰ τόπον καὶ χρόνον ἱστορικῇ ἐμφανείᾳ.

Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου ἐν τῇ ἐξετάσει ταύτῃ τῶν αἰωνίων νόμων τοῦ ἀπολύτου δικαίου καὶ τῇ παραβολῇ αὐτῶν πρὸς τὰ ἐκάστοτε δεδομένα ὁ ἐπιστήμων, ἀληθῆς φυσιοδίφης τῆς ἀληθείας, καταλαμβάνεται γηθοσύνως ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τῆς συνδιαλλαγῆς αὐτῶν· ζητεῖ νὰ ἐγγύσῃ τοὺς χυμοὺς τοῦ ἀπολύτου δικαίου ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ θετικοῦ, ἵνα καταστήσῃ αὐτὸ μᾶλλον εὐρωστον καὶ ζωογόνον. Ἐπακολουθήματα τῆς συνδιαλλαγῆς ταύτης ἔσται ἡ πραγματικωτέρα μελέτη καὶ κατανόησις τῶν ἀτελειῶν τῶν φαινομένων τοῦ θετικοῦ δικαίου. Οὕτως ἡ ἐπιστήμη τούτου συμφιλιούται μετὰ τῆς τοῦ ἀπολύτου δικαίου.

Ἐν τοῖς ὑφισταμένοις καὶ λειτουργοῦσι θεσμοῖς τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τί τὸ σφαλερὸν καὶ ἀπόβλητον, ἂν δὲν φωτισθῶμεν πρότερον ὑπὸ τῆς λαμπάδος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ καθ' ὅλου δικαίου· τότε μόνον πληροῦται προσηκόντως ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιστήμονος ἢ τοῦ νομοθέτου, δυναμένων ν' ἀνεύρωσι τὸ ἀληθές, οὐχὶ ὁποῖόν τι κατ' ἀρχὴν εἶνε, ἀλλ' ὁποῖον δύναται νὰ πραγματωθῇ. Ὁ φιλόσοφος, ὁ κατορθώσας νὰ κατανοήσῃ ἀκριβῶς τὴν φύσιν

τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας δὲν εἶνε ἀληθῶς τοιοῦτος, ἂν ἀποπειραθῆ νὰ ζητήσῃ τὴν ἀμεσον ἐφαρμογὴν τῶν πορισμάτων τῆς σκέψεως αὐτοῦ, τῆς ἐπιστήμης· πρέπει νὰ κατανοήσῃ πρότερον τὸ πνεῦμα τῶν παρόντων καιρῶν, νὰ ἐκτιμήσῃ αὐτό, νὰ συνδυάσῃ τὰ πορίσματα τῆς σκέψεως καὶ τῆς ιστορίας, συνδυάζων δ' ἀμφοτέρα, νὰ προτείνῃ τὰς προσηκούσας, τὰς ἀναγκαίας μεταρρυθμίσεις.

Ἡ ἀλήθεια, ὅσον καὶ ἂν κατανοῆται πλήρης ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, δὲν ἐπιβάλλεται, οὐδὲ καθίσταται ἀποδεκτὴ ἀμέσως. Πρέπει πρῶτον νὰ ἐπιστῆ ὁ χρόνος τῆς πλήρους αὐτῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ τῶν πολλῶν συνειδήσει. Τοῦτο συμβαίνει ἐπὶ πάσης μὲν ἐν τῇ ιστορίᾳ ἠθικῆς ιδέας, ἀλλ' ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας.

Τὰ δεδομένα τοῦ δικαίου, οἷον διεμορφώθη ἐν τῇ προόδῳ τοῦ χρόνου ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν αἰτίων, εἶνε χρησιμώτατα τῷ φιλοσοφοῦντι· ἐκ τούτων θέλει ἐξαγάγῃ τὸν κανόνα τῆς μεθόδου αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ὁ πρακτικὸς νομοθέτης ἢ νομομαθὴς ὀφείλει ν' ἀναγνωρίσῃ καὶ ἀποδεχθῆ τὴν ὑπαρξίν τῶν γενικῶν νόμων, οἷς συνφθὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς ἀπορίας αὐτοῦ. Καθ' ὅσον ἀμφοτέρα ταῦτα, τὸ καθόλου καὶ τὸ ἐπὶ μέρους, ἀρμονικῶς συνυφίστανται καὶ συλλειτουργοῦσι, κατὰ τοσοῦτον ἐπιτυγχάνεται καὶ ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἰδέα καὶ πραγματικότης εἶνε διάφορα ἀλλήλοις· ἡ δὲ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου σκοπεῖ τὴν κατανόησιν αὐτοῦ ἐν τῇ πρώτῃ ἀρχῇ, ἀπ' αὐτῆς δὲ νὰ ἐξαγάγῃ τὰ προσήκοντα πορίσματα περὶ τοῦ θετικοῦ.

Ἡ ἐπιστήμη ἀναπτύσσεται ἐκ τῶν ἀντιθέσεων τούτων· τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα βαίνει βελτιούμενον ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν λογικῶν νόμων καὶ τῆς ιστορικῆς ἀνάγκης. Ὁ μεταξὺ αὐτῶν ἀγῶν δὲν διεξάγεται πρὸς βλάβην τῆς ἐπιστήμης, τῆς νοήσεως τῶν ἀναφυομένων ἐκάστοτε προβλημάτων. Δὲν εἶνε ἡ ἐπιστήμη ἀξιόμεμπτος, ἂν τὰ θετικὰ δεδομένα τῆς ιστορίας ἐμφανίζωνται ἐνίοτε διάφορα τῶν κανόνων αὐτῆς. Τούναντίον ἡ τοιαύτη ἀντινομία θαρρύνει πρὸς ἀναζήτησιν τῆς κρείττονος μεθόδου, δι' ἧς ἡ θεωρία καὶ ἡ ιστορία, τὸ ὄν μετὰ τοῦ ἐνόητος θέλουσιν ὑποχωρήσῃ ἀλλήλοις, συνδιαλλακτικῶς ἐργαζόμενα ἐπ' ἀγαθῷ τῆς κοινωνίας.